

BRONISŁAW SITEK

Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej
Uniwersytet Humanistycznospołeczny w Warszawie

PERSPEKTYWA BADAŃ NAD PRAWEM RZYMSKIM W KONTEKŚCIE PRAWA MUNICYPALNEGO

1. ZAGADNIENIA WPROWADZAJĄCE

Współczesna romanistyka stoi przed poważnym dylematem, jakim jest przyszłość badań romanistycznych, a w konsekwencji dydaktyki prawa rzymskiego. Pewien niepokój zawarty w pierwszym zdaniu wpływa z dwóch źródeł. Pierwsze z nich to pewne wyczerpanie się problemów badawczych w obszarze rzymskiego prawa prywatnego. Ponad dwa wieki eksploracji tradycyjnych źródeł prawa rzymskiego, zarówno prawnych, jak i pozaprawnych, współcześnie nie pozostawia wielkiego pola wyboru, zwłaszcza dla młodego pokolenia romanistów. Stąd nierzadko nowe opracowania są jedynie próbą nowszego spojrzenia na problemy wielokrotnie w przeszłości już opracowywane. Drugim źródłem niepokoju jest rozwój nowych technologii, który wymusza na prawnikach pozytywistach zmianę optyki badawczej z czysto dogmatycznej czy prawno-historycznej na prawno-porównawczą czy interdyscyplinarną. W tym ostatnim przypadku chodzi między innymi o badania oparte na ekonomicznej analizie prawa, badania dotyczące prawa informatycznego, wraz ze stosowaniem technologii kryptograficznych wykorzystywanych do dokonywania transakcji prawnych, w tym

finansowych w sieciach informatycznych¹ czy też badania łączące wiedzę prawniczą z naukami biologicznymi (biojurysprudencją) i neurologią. Tym samym postmodernistyczne ujęcie człowieka i jego rozumu wkracza do nauki prawa, ograniczając m.in. badania prawno-historyczne i dydaktykę w tym zakresie. Nowe obszary badawcze pozwalają na holistyczne spostrzeganie człowieka i jego decyzji. Ma to też wpływ na koncepcję woli i czynności prawnych².

W tej perspektywie można odnotować coraz mniejsze zainteresowanie przez środowiska prawnicze klasycznymi problemami romanistycznymi. Pomimo znacznego wzrostu liczby romanistów w Polsce, środowisko to coraz bardziej zamyka się, a wyniki ich badań nie przenikają do innych obszarów badań prawniczych. Fundamentalne zatem pozostaje pytanie: co może zaoferować romanistyka współczesnej nauce prawa.

W niniejszym opracowaniu chcę się skoncentrować nad zbudowaniem argumentacji co do sensu oraz metody dalszych badań nad ustawami municypalnymi. Celem takiego opracowania jest wskazanie na argumenty, które mogłyby przekonać nie tylko młodsze pokolenie romanistów do kontynuowania badań romanistycznych w tym obszarze, lecz także do szerszego zainteresowania wynikami badań romanistycznych przez prawników pozytywistów.

2. ANALIZA STANU ZACHOWANYCH ŹRÓDEŁ PRAWA MUNICYPALNEGO I ICH ZBIORÓW

Na początku dyskusji o ustawach municypalnych należy wyjaśnić, że rozróżnienie miast rzymskich na municypia i kolonie tak ważne do końca republiki przestało praktycznie istnieć już w okresie Oktawiana Augusta. Według Michela Humberta nawet późniejsze używanie

---

¹ J.J. SZCZERBOWSKI, *Lex cryptographia. Znaczenie prawne umów i jednostek rozliczeniowych opartych na technologii blockchain*, Warszawa 2018; IDEM, *Sprytne kontrakty a prawo umów – wprowadzenie*, «Edukacja Prawnicza» 2/2017/2018, s. 5-9.

² F. PARENTE, *Dalla persona biogiuridica alla persona neuronale e cybernetica. La tutela post-moderna del corpo e della mente*, Camerino 2018.

terminów *municipium* i *colonia* przez Swetoniusza (Svet. *Iul.* 14.1), Senekę (Sen. *apocol.* 6.1) czy Tacyty (Tac. *Hist.* 3.57.1) miało charakter wyłącznie semantyczny, bez przypisania im znaczenia normatywnego³. Z tych też powodów w dalszej części opracowania będzie stosowane pojęcie „ustawa municypalna” w liczbie pojedynczej lub mnogiej, jednak bez rozróżniania jego desygnatu.

Przetrwanie niektórych tekstów ustaw municypalnych było możliwe dlatego, że były spisywane na materiale stosunkowo trwałym, tj. na tablicach kamiennych, najczęściej z marmuru lub z brązu. Pierwsza forma stosowana była we wschodnich prowincjach, zasobnych w kamień, zaś tablice spiżowe używane były w prowincjach zachodnich Imperium, zwłaszcza w Hiszpanii, gdzie znajdowały się duże pokłady miedzi używanej do produkcji brązu. Zresztą od czasu panowania Marka Aureliusza zasadniczo ustawy te były spisywane na tablicach z brązu.

Ciekawostką jest to, że zachowały się ustawy mniejszych miejscowości, takich jak Urso, Irni czy Bantina. Hartmut Galsteter tłumaczy to tym, że tablice z brązu w wiekach późniejszych najczęściej były używane powtórnie do innych celów. Taka praktyka stosowana była w dużych miastach, takich jak Mediolan, Lyon czy Kolonia⁴. Mniejsze miejscowości z czasem przestały istnieć, a ich dobra kultury materialnej, w tym ustawy municypalne, zostały dosłownie pokryte ziemią.

W praktyce wydawania ustaw municypalnych teksty oryginalne przechowywane były w archiwum w Rzymie, zaś ich kopie przekazywano założycielom miasta – *tresviri coloniae deducendae*.

Niezwykle ciekawym, ale i ważnym również współcześnie problemem badawczym, wartym podjęcia, jest analiza struktury tekstów oraz przeprowadzenie interpretacji leksykalnej i semantycznej tekstów ustaw municypalnych⁵. Takie badania pozwolą na określenie

---

³ M. HUMBERT, *Municipes et Municipium: définition et histoire*, [w:] *Gli Statuti Municipali*, red. L. CAPOGROSSI COLOGNESI, E. GABBA, Pavia 2006, s. 22.

⁴ H. GALSTERER, *Die römischen Stadtgesetze*, [w:] *Gli Statuti Municipali*, red. L. CAPOGROSSI COLOGNESI, E. GABBA, Pavia 2006, s. 35.

⁵ W teorii prawa semantyczną metodę interpretacji przepisów prawa nazywa się również metodą klaryfikacyjną. Pozwala ona nie tylko na dogłębne zrozumienie tekstu i poszczególnych pojęć w nim zastosowanych, lecz także zmierza do wypracowania

przynależności stylistycznej utworu, ustalenie relacji semantycznych pomiędzy poszczególnymi fragmentami tekstu czy określenie funkcji poszczególnych przepisów.

Praktyka nadawania ustaw municypiom czy koloniom miała miejsce w okresie od końca republiki do III w. po Chr. Zaniechanie tej praktyki było spowodowane kilkoma powodami. Pierwszym z nich było nadanie obywatelstwa wszystkim mieszkańcom imperium z wyjątkiem *peregrines deditici*. Drugim było ujednoczenie prawa municypalnego głównie poprzez system konstytucji cesarskich.

Nie jest pewne, czy wszystkim municypiom lub koloniom Imperium zostały nadane ustawy w formie *lex municipalis*⁶. Liczba takich ustaw mogła być jeszcze większa, ze względu na to, że niektóre z nich miały zmieniany status prawny, a tym samym otrzymywały nowe ustawy. Stara ustawa popadała w zapomnienie (*desuetudo*). Z braku dokładnych źródeł w tym zakresie trudno jest dzisiaj określić nawet przybliżoną liczbę rzeczywiście istniejących ustaw municypalnych. Te, które się zachowały, najczęściej pochodzą z terenu dzisiejszej Hiszpanii, a dokładnie z jednej z trzech prowincji rzymskich, tj. *Hispania Baetica* i to z miast pochodzących z okresu ponawiania cesarzy z dynastii Flawiuszów (69-96). W sumie zachowało się 25 fragmentów ustaw municypalnych pochodzących z tego okresu i z tej prowincji⁷. Najlepiej zachowaną i najbardziej znaną jest *lex Irnitana*, a także *lex Ursonensis*, *lex Malacitana*, *Lex Salpensana*. Są również wcześniejsze ustawy municypalne, do których należy zaliczyć *Lex Latina Tabulae Bantine*, *lex Osca Tabulae Bantine*, *lex Tarantina*, *Tabula Heracleensis* czy *lex Lauriacum*.

Kolejnym ciekawym problemem badawczym, wokół którego również toczy się dyskusja w literaturze romanistycznej, jest określenie zasad,

---

wzoru zachowań, którymi powinny kierować się organy administracji publicznej i obywatele. Por. M. ZIELIŃSKI, *Wykładnia prawa. Zasady. Reguły. Wskazówki*, Warszawa 2002, s. 74-77.

⁶ W ramach państwa rzymskiego istniało około 1500 municypiów i kolonii, nie licząc mniejszych jednostek administracyjnych, jak: *praefecturae*, *fora* czy *conciliabula*. Liczba ta jest ustalona według wyliczeń przeprowadzonych na podstawie Plin. *Naturalis Historiae*, III. Por. H. GALSTERER, *op. cit.*, s. 35.

⁷ *Ibidem*, s. 37.

jakimi kierowano się przy tworzeniu prawa municypalnego. Co do zasady H. Galsteter ustawy municypalne zdefiniował w następujący sposób: *Stadtrechte sind also Gesetze, die in gewisser Ausführlichkeit und ins einzelne gehend das Funktionieren der Städte ordneten*⁸. Według tego romanisty prawa municypalne były ustawami, które określały organizację i funkcjonowanie municypiów, czyli system instytucji i procedur ich działania, które z czasem przekształciły się w normy abstrakcyjne. W tym zakresie jest pewne podobieństwo pomiędzy ustawami municypalnymi a edyktem pretorskim czy edyła. Te bowiem pierwotnie miały bardziej charakter aktów administracyjnych, a więc rozstrzygnięć dotyczących konkretnych przypadków. Z czasem jednak przekształciły się w akty prawne o charakterze abstrakcyjnym, zwłaszcza edykt pretorski. Podobnie ustawy municypalne pierwotnie adresowane były do konkretnych miast, ale już w początkach pryncypatu zawierały rozwiązania uniwersalne, powtarzalne, dla których matrycą mogła być *lex Iulia municpalis*, co sugerował już Ernest-George Hardy⁹. Przykładem ustawy municypalnej skierowanej do konkretnego municypium może być *lex Ursonensis* (44 r. przed Chr.). Odmiennie jednak było w przypadku *lex Irnitana* (91 r.). Była ona już efektem rozwiązań uniwersalnych, wprowadzonych w edyktie Wespazjana w 74 r., skierowanym do miast położonych na Półwyspie Iberyjskim¹⁰. Stąd pierwotne ustawy municypalne pochodzące w końcu republiki były bardziej podobne do dzisiejszych statutów miast niż do ustaw. Późniejsze zaś, bardziej o charakterze abstrakcyjnym, były już raczej typowymi ustawami w znaczeniu współczesnym.

Ważną kwestią, która wymaga omówienia, jest również rozstrzygnięcie formy prawnej ustaw municypalnych. Ustawy te były aktami prawnymi przyjętymi przez zgromadzenia ludowe (*leges rogatae*) lub nadanymi przez magistraturę rzymską (*leges datae*). Pierwsza forma stosowana była w okresie republiki, kiedy zbierały się zgromadzenia ludowe (*comitia* lub *concilia plebis*). Przykładem ustawy przyjętej

---

⁸ *Ibidem*, s. 34.

⁹ E.D. HARDY, *Three Spanish Charters, and Other Documents*, Clarendon Press 1912.

¹⁰ *Ibidem*, s. 34-35.

na zgromadzeniu trybusowym w Rzymie była *Lex Latina Tabulae Bantinae*¹¹.

Ostatnią kwestią wymagająca omówienia, a przynajmniej jakiejś wzmianki w tej części opracowania, są inne źródła prawnicze i pozaprawnicze. Prowadząc badania nad organizacją i funkcjonowaniem municypaliów, nie sposób jest nie sięgnąć do Digestów, zwłaszcza do księgi 50, tytuł 1: *Ad municipalem et de incolis* i tytuł 2: *De decurionibus et filiis eorum*. Również w Kodeksie Teodozjańskim¹² i Justyniańskim¹³ znajdują się konstytucje dotyczące municypaliów, które właściwie od III w. zastąpiły praktykę nadania ustaw miastom.

Regulacje prawne o charakterze abstrakcyjnym w odniesieniu do kwestii municypaliów pojawiły się już w końcówce okresu republikańskiego. Należy wskazać na *Lex Iulia de civitate Italica danda* z 90 r. przed Chr., na podstawie której Latynom i mieszkańcom miast sprzymierzonych w Italii (*socii*), które nie wystąpiły przeciwko Rzymowi, nadano obywatelstwo rzymskie. Kolejnym takim aktem była *lex Iulia municipalis*, zwana również jako *Tabula Heracleensis*. Chociaż była to ustawa skierowana do konkretnego miasta, to jednak stała się matrycą dla późniejszych ustaw municypalnych¹⁴. Do tej serii aktów prawnych należy zaliczyć również *lex Rubria de Gallia Cisalpina*. Z zachowanych fragmentów tej ustawy wynika, że była skierowana do prowincji *Gallia Cisalpina* i zawierała przepisy prawa procesowego, które miały być w tej prowincji w sposób jednolity stosowane¹⁵.

---

¹¹ Nie jest znana dokładna data uchwalenia tej ustawy. W literaturze przyjmuje się, że uchwalano ją pomiędzy 133 a 199 r. przed Chr. Por. A.Ch. JOHNSON, P.R. COLEMAN-NORTON, F.C. BOURNE, *Ancient Roman Statutes: a Translation with Introduction, Commentary*, Austin 1961, s. 59-60, przyp. 55.

¹² C.Th. 6.23; 12.1.

¹³ C. 10.32; 12.16.

¹⁴ Data wydania tej ustawy jest dość sporna w literaturze. Spór ten jest konsekwencją tego, że ustawa ta zawiera fragmenty rozwiązań pochodzących z wcześniejszych okresów. Przyjmuje się, że *Tabula Heracleensis* została uchwalona około 45 r. przed Chr. Por. 'Fontes iuris Romani antejustiniani', 'Pars Prima. Leges', ed. S. RICCOBONO, Florentiae 1941, s. 140-141.

¹⁵ Również i w tym przypadku data wydania tej ustawy trudna jest do jednoznacznego ustalenia. Przyjmuje się, że została wydana przed 42 r. przed Chr., kiedy

3. ANALIZA OPRACOWAŃ

Ustawy municypalne, jak i sam system municypiów stanowiły dość dobrą bazę dla różnych opracowań, poczynając od początku XX w. Opracowania te miały różny charakter, poczynając od takich o charakterze ogólnym, jak i szczegółowym. Dość okazałą liczbę stanowią wszelkiego rodzaju zbiory i tłumaczenia oraz komentarze ustaw municypalnych. Już na samym początku tej części artykułu należy wskazać na publikacje polskie. Czytelnik tego tekstu musi zdawać sobie sprawę z tego, że poniższa analiza literatury ograniczona została tylko do wybranych, zdaniem autora, najważniejszych opracowań z zakresu prawa municypalnego.

Na pierwszym miejscu należy przedstawić zbiory ustaw municypalnych. Teksty ustaw municypalnych znalazły się w: E.G. Hardy, *Three Spanish Charters and Other Documents* (Oxford 1912); *Fontes iuris Romani antiqui*, I cap. 1, *Leges Coloniarum et Municipiorum* (Tubingae 1909); *Fontes iuris Romani anteiustiniani*, I, *Leges*, ed. S. Riccobono (Florentiae 1941); *Les lois des Romains*, 7 edition par un group de romanistes des „Textes de droit romain”, t. II, red. P.F. Girard i F. Senn (Camerino 1977). I w końcu, niezwykle cenne, opracowanie M.H. Crawford, *Roman Statutes*, I (London 1996).

W literaturze romanistycznej można znaleźć liczne tłumaczenia poszczególnych ustaw, nierzadko zaopatrzone w aparat krytyczny czy bardziej lub mniej obszerny komentarz. Znaczące zainteresowanie tłumaczeniem ustaw municypalnych daje się odnotowywać po odkryciu w 1981 r. *lex Irnitana*. Wówczas romanistyka hiszpańska, a następnie włoska zaowocowały licznymi opracowaniami. Do znaczących, zawierających tekst, jego tłumaczenie i komentarz, należy zaliczyć dzieło A. D’Orsa *La ley Flavia Municipal (Texto y comentario)* (Romae 1986)¹⁶

Gallia Cisalpina była jeszcze samodzielną prowincją. Por. G. NEGRI, *In margine alla ‘Lex Rubria de Gallia Cisalpina’*, [w:] *Studi in onore di E. Nasalli Rocca*, Piacenza 1971, s. 414-416.

¹⁶ Z innych publikacji tego autora należy wymienić jeszcze: A. D’ORS, *La nueva copia Irnitana de la ‘lex Flavia Municipalis’*, «AHDE» 53/1983, s. 5-16; IDEM, *Nuevos datos de la Ley Irnitana sobre jurisdicción municipal*, «SDHI» 49/1983, s. 18-50; L. FALLETTI,

oraz J. González¹⁷ i A. Gómez-Iglesias¹⁸. Spośród romanistów włoskich na uwagę zasługuje Francesca Lamberti, która przetłumaczyła na język włoski ustawę z Irni¹⁹.

Poza krytycznymi wydaniami tekstów źródłowych opatrzonych komentarzem należy wskazać jeszcze opracowania całościowe systemu municypalnego w antycznym Rzymie. Do takich dzieł można zaliczyć publikacje autorstwa Franka F. Abbotta, Allana Ch. Johnsona²⁰ czy Jamesa S. Reida²¹. Znacznie więcej jest jednak opracowań dotyczących poszczególnych kwestii związanych z organizacją, funkcjonowaniem i administracją municypaliów. Wśród takich zagadnień dominują kwestie z prawa publicznego, w tym: polityka municypalna Rzymu²², *magistratus* municypalni²³, w tym wybory, aprowizacja miasta²⁴, lokalny

---

Évolution de la juridiction civile du magistrat provincial sous le Haut-Empire, Paris 1926.

¹⁷ *The 'lex Irnitana': A New Copy of the Flavian Municipal Law*, «JRS» 76/1986, s. 147-243; IDEM, *Estudios sobre Urso. 'Colonia Iulia Genetiva'*, Sevilla 1989.

¹⁸ *'Lex irnitana cap. 91: lis iudici damni sit'*, «SDHI» 72/2006, s. 465-505.

¹⁹ *'Tabuleae Irnitanae'. Municipalità e 'us romanorum'*, Napoli 1993.

²⁰ *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton 1926. Por. M. STAHL, *Imperiale herrschaft und provinziiale Stadt. Strukturprobleme der römischen Reichsorganisation im 1-3 Jh der Kaiserzeit*, Göttingen 1978; C.H.V. SUTHERLAND, *The Romans in Spain*, London 1939.

²¹ J.S. REID, *The Municipalities of the Roman Empire*, Cambridge 1913.

²² Por. L. GOHARY, *La politique coloniale de César en Espagne. Enjeux des ressources naturelles et colonisation dans la guerre civile 49-44 avant J.C.*, Laval 2005.

²³ Por. F. GRELLE, *La 'datio tutoris' dei magistrato municipali*, «SDHI» 72/2006, s. 61-91; J. GASCOU, *À propos d'un décurion de Lodève (Hérault)*, «ZPE» 105/1995, s. 89-94; J.M. SERRANO DELGADO, *El orden de votación de los decuriones según la 'Lex Irnitana' y su contexto histórico*, [w:] *La sociedad de la Bética*, Granada 1994, s. 515-534; M. MUÑOZ, *Empleados y subalternos de la administración romana, I: Los 'scribae'*, Huelva 1982, s. 10-11; F. SARTORI, *La legge Petronia sui prefetti municipali e l'interpretazione del Borghesi*, [w:] *Bartolomeo Borghesi, scienza e libertà. Colloquio internazionale Aigel*, Bologna 1982, s. 211-222; M. SWAN, *CIL XIV 353 and S. 4642: 'Apparitores' at Ostia and Urso*, «Lotomus» 29/1970, s. 140-141; A.E.R. BOAK, *The Magistri of Campania and Delos*, «Classical Philology» 11.1/1916, s. 25-45.

²⁴ Por. J.F. RODRIGUEZ NEILA, *'Aqua publica' y política municipal Romana*, [w:] <http://www.ucm.es/BUCM/revistas/ghi/02130181/articulos/GERI8888120223A.PDF> (dostęp: 26 czerwca 2018 r.).

wymiar sprawiedliwości²⁵, status prawny mieszkańców municypiów²⁶, czynności prawne²⁷.

W końcu należy również wskazać publikacje polskich romanistów lub historyków prawa dotyczących ustaw municypalnych. Ważnym dziełem jest tłumaczenie trzech ustaw municypalnych dokonanych przez autora niniejszego artykułu. Pierwsza została przetłumaczona na język polski i opatrzona dość obszernym komentarzem, wzorowanym na współczesnych komentarzach do ustaw, *Tabula Heracleensis*, tj. *Tabula Heracleensis (lex Iulia Municipalis). Tekst. Tłumaczenie. Komentarz* (Olsztyn 2006). Ustawa ta została przedstawiona w kontekście historycznych wydarzeń z wszelkimi uwarunkowaniami politycznymi końca republiki. Następnie zostały przetłumaczone i zaopatrzone w komentarze *lex Ursonensis i lex Irnitana*, tj. B. Sitek, *Lex Coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis i lex Irnitana. Ustawy municypalne antycznego Rzymu. Tekst, tłumaczenie i komentarz* (Poznań 2008). Jak na razie są to jedyne tłumaczenia ustaw municypalnych na język polski. Należy jednak podkreślić, że są to ustawy, które zachowały się prawie w całości. Inne zaś ustawy zachowały się jedynie w niewielkich fragmentach. Ich tłumaczenie byłoby pożyteczne, jednak nie wniesie ono wiele nowych wątków badawczych.

---

²⁵ Por. P. LA ROUX, *Le juge et le citoyen dans le municipe d'Irni*, [w:] *Cahiers du center G. Glotz*, II, 1991, s. 99-124; U. LAFFI, *Le funzioni giudiziarie dei senati locali nel mondo romano*, [w:] «Atti della Accademia Naz. Dei Linzei» 1991, s. 73-86; A. ROGER, *The jurisdiction of local magistratem: charter 84 of the 'lex Irnitana'*, «ZPE» 84/1990, s. 147-161; F. LA ROSA, *La 'lex Irnitana' e la nomina del giudice*, «Iura» 40/1989, s. 63-74; J.L.L. MURGA, *Las acciones populares en la 'Lex Coloniae Genetivae Iuliae'*, [w:] *Estudios sobre Urso*, Sevilla 1989, s. 377-466; IDEM, *Acciones populares en lex colonie Genetivae Iuliae*, Barcelona 1985; IDEM, *Protección a la estética en la legislación urbanística dell'Alto Impero*, Sevilla 1976; A. RODGER, *Jurisdictional limits in the 'lex Irnitana' and the 'Lex Gallia Cisalpina'*, «ZPE» 110/1996, s. 189-206; IDEM, *The 'lex Irnitana' and Procedure in the Civil Court*, «JRS» 81/1991, s. 74-90; IDEM, *The Jurisdiction of Local Magistrates: Chapter 84 of the 'Lex Irnitana'*, «ZPE» 84/1990, s. 147-161.

²⁶ Por. T. FEAR, *'Cives Latini, servi publici' and the 'lex Irnitana'*, «RIDA» 37/1990, s. 149-167.

²⁷ Por. R. LOPEZ ROSA, *Sorbe la 'datio tutoris' en la 'lex Irnitana'*, «SDHI» 58/1992, s. 304-308; T. GIMENEZ-CANDELA, *Una contribution al studio de la ley Irnitana: la manumisión de esclavos municipales*, «Iura» 32/1981, s. 37-56.

Znacznie lepiej jest z publikacjami w języku polskim, które zawierają omówienie poszczególnych kwestii z prawa municypalnego. W latach 80. XX w. badania podejmował Tadeusz Kotuła, który zajmował się funkcjonowaniem municypaliów w prowincjach afrykańskich epoki późnego cesarstwa²⁸. Kolejnym polskim badaczem problemów municypalnych był Leszek Mrozewicz, zajmujący się problematyką romanizacji Mezji Dolnej²⁹ i arystokracją municypalną³⁰. Marginalnie problemom municypalnym poświęciły się Ewelina Marciniak³¹ i Aldona Jurewicz³².

Dość szeroko problematyka municypaliów została omówiona przez Bronisława Sitka, który między innymi na podstawie *lex Ursonensis* i *lex Irnitana* przedstawił kompetencje poszczególnych organów municypalnych³³, zadania municypaliów³⁴, omówił elementy prawa publicz-

---

²⁸ Por. m.in. T. KOTUŁA, *Les principales d'Afrique. Etude sur l'élite municipale nord-afriquaine au Bas-Empire romain*, Wrocław 1982; IDEM, *Z badań nad ustrojem municypalnym epoki późnego Cesarstwa. Afrykańskie municypalia i kolonie*, «Przegląd Historyczny» 64.3/1973, s. 445-468; IDEM, 'Populus in classes distributus' w kuriach municypalnych epoki wczesnego cesarstwa, «Eos» 60.1/1972, s. 115-128; IDEM, *Studia nad genezą municypalnych kurii w rzymskiej Afryce*, «Acta Universitatis Wratislaviensis» 118; «Antiquitas» 1970, s. 87-132; IDEM, *Les curies municipales en Afrique romaine*, Wrocław 1968.

²⁹ L. MROZEWICZ, *Rozwój ustroju municypalnego a postęp romanizacji w Mezji Dolnej*, Poznań 1982.

³⁰ IDEM, *Arystokracja municypalna w rzymskich prowincjach nad Renem i Dunajem (I-III w.): szkic do portretu*, «Meander» 3-4/1992, s. 155-169; IDEM, *Arystokracja municypalna w rzymskich prowincjach nad Renem i Dunajem w okresie wczesnego Cesarstwa*, Poznań 1989.

³¹ *Samorzędy miast italskich wobec kwestii budownictwa użyteczności publicznej*, «Eos» 73.2/1985, s. 313-329.

³² *La lex Coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis – rassegna della materia. Gli organi della colonia*, «RIDA» 54/2007, s. 215-247.

³³ *Uprawnienia edyla w świetle ustaw municypalnych. Studium prawno-historyczne*, [w:] *Prawo – Administracja – Policja. Księga pamiątkowa Profesora Wincentego Bednarka*, Olsztyn 2006, s. 393-405; IDEM, *Organy władzy w 'municipium Irni'. Ze studiów nad prawem municypalnym w starożytnym Rzymie*, «Journal of Modern Science» 11/2005, s. 21-42.

³⁴ *Zadania municipium w świetle lex Irnitana. Przyczynek do studiów nad prawem municypalnym w starożytnym Rzymie*, «Zeszyty Prawnicze» 6.1/2006, s. 159-171.

nego³⁵, stanowienie prawa lokalnego³⁶. Dość ważnym elementem tych opracowań jest porównywanie rozwiązań rzymskich z współczesnymi³⁷. Na koniec przeglądu polskiej romanistyki należy wskazać na niekiedy obszerne opracowania lokalnej samorządności w podręcznikach do rzymskiego prawa publicznego. Chodzi o publikacje, które powstały pod kierunkiem Jana Zabłockiego³⁸, Bronisława Sitka³⁹ i Antoniego Dębińskiego⁴⁰. Są to opracowania przede wszystkim z punktu widzenia

---

³⁵ *Wpływ rzymskiego prawa publicznego na ustawy municypalne w świetle 'Tabula Heracleensis' i 'lex Irnitana'*. Studium prawno-ustrojowe, «Czasopismo Prawnoustrojowe» 7/2007, s. 263-277; IDEM, 'Munus legationis' – o obowiązku i uprawnieniach legatów w prawie municypalnym antycznego Rzymu. Zdań kilka o instytucji nieznanej dzisiaj prawu samorządowemu, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Jana Białocerkiewicza*, Toruń 2009, s. 1035-1042.

³⁶ 'Decreta decurionum'. Postanowienia rady miejskiej w świetle 'lex Irnitana', [w:] 'Leges sapere': Studia i prace dedykowane Profesorowi Januszowi Sondlowi w 50. rocznicę pracy naukowej, red. W. URUSZCZAK, P. ŚWIĘCICKA, A. KREMER, Kraków 2008, s. 509-525.

³⁷ B. SITEK, *Bezpieczeństwo prawne municypium/gminy*, [w:] *Zagadnienia bezpieczeństwa i porządku publicznego w jednostkach samorządu terytorialnego*, red. E. URA, E. FERET, S. PIEPRZNY, Rzeszów 2018, s. 33-42; IDEM, *Autonomia społeczności lokalnych z perspektywy prawa rzymskiego i współczesnych rozwiązań normatywnych*, «JoMS» 36.1/2018, s. 33-50; IDEM, 'Condere civitatem'. O prawnych, administracyjnych i technicznych ramach założenia miasta w prawie rzymskim na tle współczesnych rozwiązań, [w:] *Interes prywatny a interes publiczny w prawie rzymskim*, red. B. SITEK ET AL., Olsztyn 2012, s. 153-172.

³⁸ J. ZABŁOCKI, A. TARWACKA, *Publiczne prawo rzymskie*, Warszawa 2005. Autorzy tej publikacji municypiom poświęcili jedynie jeden z punktów w każdym z rozdziałów poświęconych poszczególnym ustawom w antycznym Rzymie. Znacznie więcej miejsca na municypia przeznaczono w kolejnym dziele, tj. J. ZABŁOCKI, A. TARWACKA, *Publiczne prawo rzymskie*, Warszawa 2011.

³⁹ *Prawo rzymskie publiczne*, red. B. SITEK, P. KRAJEWSKI, Olsztyn 2004. W tej publikacji prawu municypalnemu został poświęcony cały rozdział VI. W tym samym ośrodku olsztyńskim kilka lat później ukazała się publikacja A. JUREWICZ, R. SAJKOWSKI, B. SITEK, J. SZCZERBOWSKI, A. ŚWIĘTOŃ, *Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2011, gdzie w rozdziale 6 omówiono autonomię lokalne.

⁴⁰ A. DĘBIŃSKI, J. MISZTAŁ-KONECKA, M. WÓJCİK, *Prawo rzymskie publiczne*, Warszawa 2010. Co do założenia autorzy tej publikacji ograniczyli się do przedstawienia kwestii prawa publicznego państwa rzymskiego. Kwestie municypiów zostały właściwie potraktowane marginalnie.

poznawczego dla studentów i doktorantów, którzy poszukują wiedzy podstawowej. Podręczniki te pozwalają młodym adeptom prawa rzymskiego poznać organizację i funkcjonowanie municypiów w stopniu podstawowym. Są to opracowania wzajemnie się uzupełniające.

4. WNIOSKI

Konieczność nieustannego poszukiwania coraz to nowych problemów badawczych dla romanistyki stwarza nadzieję na przetrwanie nie tylko środowiska romanistycznego, ale przede wszystkim na wzmocnienie prowadzonych badań i dydaktyki. W poszukiwaniu nowych problemów badawczych konieczne jest nie tylko przepracowywanie kwestii już wcześniej opracowanych, lecz także ujęcie ich w taki sposób, aby były one użyteczne dla pozytywistów, a nawet dla praktyków prawa. Uwaga ta dotyczy badań podejmowanych zarówno w obszarze prawa prywatnego⁴¹, teorii prawa⁴², jak i prawa publicznego⁴³. Niezwykle pomocne są tłumaczenia źródeł prawnych⁴⁴ i pozaprawniczych na język polski.

W tym kontekście obszarem nadal dość słabo przebadanym, zwłaszcza w polskiej romanistyce, są inskrypcje, w tym ustawy municypalne. Dlatego warto nadal eksplorować problematykę związaną z organizacją i funkcjonowaniem municypiów oraz procedurami tworzenia prawa municypalnego. Do takich problemów należy zaliczyć: lokalny wymiar sprawiedliwości, jego organizację i kompetencje, relacje prawa lokalnego do prawa rzymskiego, system wyborów, powoływanie i odwoływanie lokalnych *magistratus*, naturę lokalnej autonomii w czasach rzymskich,

---

⁴¹ Por. W. DAJCZAK, *The Nature of the Contract in reasoning of Civilian Jurists*, Poznań 2012.

⁴² Por. CH.-E. MECKE, *Begriff des Rechts und Methode der Rechtswissenschaft bei Rudolf von Jhering*, Göttingen 2018.

⁴³ Por. A. PETRUCCI, *Corso di diritto pubblico romano*, Torino 2001.

⁴⁴ Pod kierownictwem T. Palmirskiego przetłumaczone w całości zostały na język polski *Digesta*. Ciekawą serię tłumaczeń źródeł prawnych i literackich wypuściła w «Zeszytach Prawniczych» A. Tarwacka. Z kolei A. Dębiński dokonał przekładu na język polski zbioru *Mosaicorum et Romanorum legum collatio*, czy po prostu *Collatio*.

funkcjonowanie *ordo decurionum* (rady miasta), system kar administracyjnych, wydawanie dekretów i decyzji administracyjnych, system podatkowy, budżet miasta. Są to tylko przykładowe kwestie warte dalszej uwagi zwłaszcza ze strony młodych romanistów.

Niezwykle ważne jest to, aby urobek romanistyczny zarówno z zakresu prawa publicznego, jak i prywatnego przenikał do badań pozytywistycznych. W ten sposób można mówić nawet o procesie wdrożeniowym w romanistyce. Konieczne jest zatem, aby romanisci pojawiali się na konferencjach z prawa cywilnego, procedury cywilnej, prawa administracyjnego czy na spotkaniach konstytucjonalistów. Wiedza i doświadczenia romanistów mogą być niezwykle przydatne w budowaniu argumentacji do rozwiązań współczesnych. Przykładem tego może być głoszona przeze mnie kilka lat temu na konferencjach samorządowców potrzeba wprowadzenia kadencyjności w samorządzie. Rezultatem tego jest zmiana legislacyjna niewątpliwie inspirowana rozwiązaniami rzymskimi.

PERSPEKTYWA BADAŃ NAD PRAWEM RZYMSKIM W KONTEKŚCIE PRAWA MUNICYPALNEGO

Streszczenie

Rozwój techniki i technologii wywiera coraz większy wpływ na nauki prawne. Młodzi prawnicy coraz częściej zajmują się problemami prawnymi z zastosowaniem metody prawnoporównawczej, ale też sięgają do interdyscyplinarności, czego rezultatem są opracowania z pogranicza ekonomii, psychologii, biologii czy informatyki. W tej optyce nauki historyczne coraz bardziej są marginalizowane, co widać chociażby po tendencji zmniejszania liczby godzin dydaktycznych dla historii prawa, w tym dla prawa rzymskiego. Konieczne jest zatem poszukiwanie takich problemów, które mogą być potencjalnym elementem w budowaniu argumentacji przez pozytywistów. Niewątpliwie takim obszarem jest prawo municypalne, które może być inspiracją dla współczesnych rozwiązań, jak chociażby wprowadzenie kadencyjności organów samorządowych.

RESEARCH PROSPECTS FOR ROMAN LAW IN THE CONTEXT OF MUNICIPAL LAW

Summary

Progress in technology is having more and more of an impact on law studies. More and more young lawyers are working on legal problems using the comparative legal method, but they are also using different interdisciplinary methods. Interdisciplinary research is being done on subjects involving combinations of economics, psychology, biology or computer science. In this respect historical studies are being marginalized more and more, as can be seen, for example, by the tendency of law schools to reduce the number of teaching hours for the history of law, including Roman law. So we should be looking for problems which the positivists could use to build up their arguments. Municipal law, which can be an inspiration for contemporary solutions, such as the introduction of the term of office for local government bodies, offers a promising area of study in this respect.

Słowa kluczowe: prawo rzymskie; dydaktyka i nauczanie prawa rzymskiego; prawo municypalne; inskrypcje; współczesne inspiracje prawem rzymskim.

Keywords: Roman law; teaching of Roman law; municipal law; inscriptions; contemporary inspirations of Roman law.

Literatura

- ABBOTT F.F., JOHNSON A.CH., *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton 1926.
- BOAK A.E.R., *The Magistri of Campania and Delos*, «Classical Philology» 11.1/1916, s. 25-45.
- D'ORS A., *La nueva copia Irnitana de la 'ex Flavia Municipalis'*, «AHDE» 53/1983, s. 5-16.
- D'ORS A., *Nuevos datos de la Ley Irnitana sobre jurisdicción municipal*, «SDHI» 49/1983, s. 18-50.
- DAJCZAK W., *The Nature of the Contract in reasoning of Civilian Jurists*, Poznań 2012.

- DĘBIŃSKI A., MISZTAŁ-KONECKA J., WÓJCIK M., *Prawo rzymskie publiczne*, Warszawa 2010.
- FALLETTI L., *Évolution de la juridiction civile du magistrat provincial sous le Haut-Empire*, Paris 1926.
- FEAR T., *Cives Latini, servi publici and the lex Irnitana*, «RIDA» 37/1990, s. 149-167.
- '*Fontes iuris Romani anteiustiniani*', *Pars Prima. Leges*, ed. S. RICCOBONO, Florentiae 1941.
- GALSTERER H., *Die römischen Stadtgesetze*, [w:] *Gli Statuti Municipali*, red. L. CAPOGROSSI COLOGNESI, E. GABBA, Pavia 2006, s. 35.
- GIMENEZ-CANDELA T., *Una contribution al studio de la ley Irnitana: la manumisión de esclavos municipales*, «Iura» 32/1981, s. 37-56.
- GOHARY L., *La politique coloniale de César en Espagne. Enjeux des ressources naturelles et colonisation dans la guerre civile 49-44 avant J.C.*, Laval 2005.
- GONZÁLEZ J., *Estudios sobre Urso. 'Colonia Iulia Genetiva'*, Sevilla 1989.
- GONZÁLEZ J., *The 'lex Irnitana': A New Copy of the Flavian Municipal Law*, «JRS» 76/1986, s. 147-243.
- GÓMEZ-IGLESIAS A., *'Lex irnitana cap. 91: lis iudici damni sit'*, «SDHI» 72/2006, s. 465-505.
- GRELLE F., *La 'datio tutoris' dei magistrato municipale*, «SDHI» 72/2006, s. 61-91.
- GASCOU J., *À propos d'un décurion de Lodève (Hérault)*, «ZPE» 105/1995, s. 89-94.
- HARDY E.D., *Three Spanish Charters, and Other Documents*, Clarendon Press 1912.
- HUMBERT M., *'Municipes' et 'Municipium': définition et histoire*, [w:] *Gli Statuti Municipali*, red. L. CAPOGROSSI COLOGNESI, E. GABBA, Pavia 2006, s. 3-29.
- JOHNSON A.CH., COLEMAN-NORTON P.R., BOURNE F.C., *Ancient Roman Statutes: a Translation with Introduction, Commentary*, Austin 1961.
- JUREWICZ A., SAJKOWSKI R., SITEK B., SZCZERBOWSKI J., SWIĘTOŃ A., *Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2011.
- KOTULA T., *'Populus in classes distributus' w kuriach municypalnych epoki wczesnego cesarstwa*, «Eos» 60.1/1972, s. 115-128.
- KOTULA T., *Les curies municipales en Afrique romaine*, Wrocław 1968.
- KOTULA T., *Les principales d'Afrique. Etude sur l'élite municipale nord-afriqueaine au Bas-Empire romain*, Wrocław 1982.
- KOTULA T., *Studia nad genezą municypalnych kurii w rzymskiej Afryce*, «Acta Universitatis Wratislaviensis» 118; «Antiquitas» 1970, s. 87-132.

- KOTULA T., *Z badań nad ustrojem municypalnym epoki późnego Cesarstwa. Afrykańskie municypia i kolonie*, «Przegląd Historyczny» 64.3/1973, s. 445-468.
- LA ROSA F., *La 'lex Irnitana' e la nomina del giudice*, «Iura» 40/1989, s. 63-74.
- LA ROUX P., *Le juge et le citoyen dans le municipe d'Irni*, [w:] *Cahiers du center G. Glotz*, II, 1991, s. 99-124.
- LAFFI U., *Le funzioni giudiziarie dei senati locali nel mondo romano*, «Atti della Accademia Naz. Dei Linzei» 1991, s. 73-86.
- LAMBERTI F., *'Tabulae Irnitanae'. Municipalità e 'ius romanorum'*, Napoli 1993.
- LOPEZ ROSA R., *Sorbe la 'datio tutoris' en la lex Irnitana*, «SDHI» 58/1992, s. 304-308.
- MECKE CH.-E., *Begriff des Rechts und Methode der Rechtswissenschaft bei Rudolf von Jhering*, Göttingen 2018.
- MROZEWICZ L., *Arystokracja municypalna w rzymskich prowincjach nad Renem i Dunajem (I-III w.): szkic do portretu*, «Meander» 3-4/1992, s. 155-169.
- MROZEWICZ L., *Arystokracja municypalna w rzymskich prowincjach nad Renem i Dunajem w okresie wczesnego Cesarstwa*, Poznań 1989.
- MROZEWICZ L., *Rozwój ustroju municypalnego a postęp romanizacji w Mezji Dolnej*, Poznań 1982.
- MROZEWICZ L., *Samorządy miast italskich wobec kwestii budownictwa użyteczności publicznej*, «Eos» 73.2/1985, s. 313-329.
- MUÑOZ M., *Empleados y subalternos de la administration romana*, I, *Los 'scribae'*, Huelva 1982.
- MURGA J.L.L., *'Acciones populares' en lex colonie Genetivie Iuliae'*, Barcelona 1985.
- MURGA J.L.L., *Las 'acciones populares' en la 'Lex Coloniae Genetivae Iuliae'*, [w:] *Estudios sobre Urso*, Sevilla 1989, s. 377-466.
- MURGA J.L.L., *Protección a la estética en la legislación urbanística dell'Alto Impero*, Sevilla 1976.
- NEGRI G., *In margine alla 'Lex Rubria de Gallia Cisalpina'*, [w:] *Studi in onore di E. Nasalli Rocca*, Piacenza 1971, s. 409-434.
- PARENTE F., *Dalla persona biogiuridica alla persona neuronale e cybernetica. La tutela post-moderna del corpo e della mente*, Camerino 2018.
- PETRUCCI A., *Corso di diritto pubblico romano*, Torino 2001.
- REID J.S., *The Municipalities of the Roman Empire*, Cambridge 1913.
- RODGER A., *The Jurisdiction of Local Magistrates: Chapter 84 of the 'Lex Irnitana'*, «ZPE» 84/1990, s. 147-161.

- RODGER A., *Jurisdictional limits in the 'lex Irnitana' and the 'Lex Gallia Cisalpina'*, «ZPE» 110/1996, s. 189-206.
- RODGER A., *The 'lex Irnitana' and Procedure in the Civil Court*, «JRS» 81/1991, s. 74-90.
- RODRIGUEZ NEILA J.F., *Aqua publica y politica municipal Romana*, [w:] <http://www.ucm.es/BUCM/revistas/ghi/02130181/articulos/GERI8888120223A.PDF> (dostęp: 26 czerwca 2018 r.).
- ROGER A., *The jurisdiction of local magistratem: charter 84 of the lex Irnitana*, «ZPE» 84/1990, s. 147-161.
- SARTORI F., *La legge Petronia sui prefetti municipali e l'interpretazione del Borghesi*, [w:] *Bartolomeo Borghesi, Scienza e libertà. Colloquio internazionale Aigel*, Bologna 1982, s. 211-222.
- SERRANO DELGADO J.M., *El orden de votación de los decuriones según la 'Lex Irnitana' y su contexto histórico*, [w:] *La sociedad de la Bética*, Granada 1994, s. 515-534.
- SITEK B., *'Munus legationis' – o obowiązku i uprawnieniach legatów w prawie municypalnym antycznego Rzymu. Zdań kilka o instytucji nieznanej dzisiaj prawu samorządowemu*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Jana Białocerkiewicza*, Toruń 2009, s. 1035-1042.
- SITEK B., *'Decreta decurionum'. Postanowienia rady miejskiej w świetle 'lex Irnitana'*, [w:] *'Leges sapere'. Studia i prace dedykowane Profesorowi Januszowi Sondlowi w 50. rocznicę pracy naukowej*, red. W. URUSZCZAK, P. ŚWIĘCICKA, A. KREMER, Kraków 2008, s. 509-525.
- SITEK B., *Autonomia społeczności lokalnych z perspektywy prawa rzymskiego i współczesnych rozwiązań normatywnych*, «JoMS» 1/36/2018, s. 33-50.
- SITEK B., *Bezpieczeństwo prawne municypium/gminy*, [w:] *Zagadnienia bezpieczeństwa i porządku publicznego w jednostkach samorządu terytorialnego*, red. E. URA, E. FERET, S. PIEPRZNY, Rzeszów 2018, s. 33-42.
- SITEK B., *'Condere civitatem'. O prawnych, administracyjnych i technicznych ramach założenia miasta w prawie rzymskim na tle współczesnych rozwiązań*, [w:] *Interes prywatny a interes publiczny w prawie rzymskim*, red. B. SITEK ET AL., Olsztyn 2012, s. 153-172.
- SITEK B., KRAJEWSKI P. (red.), *Prawo rzymskie publiczne*, Olsztyn 2004.
- SITEK B., *La 'lex Coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis' – rassegna della materia. Gli organi della colonia*, «RIDA» 54/2007, s. 215-247.
- SITEK B., *Uprawnienia edyla w świetle ustaw municypalnych. Studium prawnohistoryczne*, [w:] *Prawo – Administracja – Policja. Księga pamiątkowa Profesora Wincentego Bednarka*, Olsztyn 2006, s. 393-405.

- SITEK B., *Organy władzy w 'municipium Irni'. Ze studiów nad prawem municypalnym w starożytnym Rzymie*, «Journal of Modern Science» 1.1/2005, s. 21-42.
- SITEK B., *Wpływ rzymskiego prawa publicznego na ustawy municypalne w świetle 'Tabula Heracleensis' i 'lex Irnitana'. Studium prawno-ustrojowe*, «Czasopismo Prawnoustrojowe» 7/2007, s. 263-277.
- SITEK B., *Zadania 'municipium' w świetle 'lex Irnitana'. Przyczynek do studiów nad prawem municypalnym w starożytnym Rzymie*, «Zeszyty Prawnicze» 6.1/2006, s. 159-171.
- STAHL M., *Imperiale Herrschaft und provinziiale Stadt. Strukturprobleme der römischen Reichsorganisation im 1-3 Jh der Kaiserzeit*, Göttingen 1978.
- SUTHERLAND C.H.V., *The Romans in Spain*, London 1939.
- SWAN M., *CIL XIV 353 and S. 4642: Apparitores at Ostia and Urso*, «Lotomus» 29/1970, s. 140-141.
- SZCZERBOWSKI J.J., *'Lex cryptographia'. Znaczenie prawne umów i jednostek rozliczeniowych opartych na technologii blockchain*, Warszawa 2018.
- SZCZERBOWSKI J.J., *Sprytne kontrakty a prawo umów – wprowadzenie*, «Edukacja Prawnicza» 2/2017/2018, s. 5-9.
- ZABŁOCKI J., TARWACKA A., *Publiczne prawo rzymskie*, Warszawa 2005.
- ZABŁOCKI J., TARWACKA A., *Publiczne prawo rzymskie*, Warszawa 2011.
- ZIELIŃSKI M., *Wykładnia prawa. Zasady. Reguły. Wskazówki*, Warszawa 2002.